

findan *Mülaḥḥaṣu Buḡyeti'l-vu'ât* adıyla ihtisar edilmiş olup müellif nüshası Haydarâbâd Âsafîye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 342). Birçok kütüphane-de yazmaları bulunan *Buḡyeti'l-vu'ât*'ı ilk defa 1839 yılında Hollandalı müsteşrik A. Meursinge Latince açıklamalarla Leiden'de neşretmiştir. Daha sonra Muhammed Emîn el-Hancî tarafından Kahire'de (1326), son olarak da Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm'in tahkikiyle iki cilt halinde yine Kahire'de (1384/1964) yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *Buḡyeti'l-vu'ât*, I, 1-6; II, 428-429; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1076; Brockelmann, *GAL*, II, 201; *Suppl.*, II, 195-196; Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl, *Mektebetü Celâl es-Süyûtî*, Rabat 1397/1977, s. 107-109; C. Zeydan, *Âdâb*, II, 240-241; Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-baḡşî'l-ilmî*, Cidde 1403/1983, s. 537-538; Ma'â'l-Mektebe, s. 177; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", *İA*, XI, 262.

MEHMET TÜRKMEN

BUHÂR

(bk. BAHÂR).

BUHARA

(بخارى)

Mâverâünnehir'de tarihî bir şehir.

Zerefşân ırmağının aşağı havzasında ki büyük vahada yer alır; bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Şehrin denizden yüksekliği 220 metredir. Kara ikliminin tesiri altında olup kışlar soğuk (ocak ortalaması -0,6 C°), yazlar çok sıcaktır (temmuz ortalaması 29,5 C°). Yıllık yağış tutarı ortalama 135 mm. kadardır. Bu bölgede çok eski devirlerden beri şehirler kurulmuş olmalıdır. Büyük İskender devrinde Semerkant'tan (Marakanda) başka Zerefşân ırmağının aşağı mecrası üzerinde başka bir şehir daha vardı. Bu şehrin Buhara olup olmadığı bilinmemektedir. Hicretin ilk asırlarında bölgede Buhara dışındaki yerleşim merkezlerinden biri de Râmîsen'dir (Reyâmîsen); Makdisî buranın eski Buhara'ya bağlı olduğunu söyler (*Aḥsenü't-teḳâsîm*, s. 282). V. yüzyıl Çin kaynaklarında Buhara'nın merkezi Nûmickes'ten (Bûmickes) Numi şeklinde söz edilir. Buhara adı ilk defa Pu-ha şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hûang-Tsang tarafından kullanılır. Şehrin adının eski paralar üzerinde "Pwy'r ywB" şeklinde geçmesinden Buhara adının çok

daha önceleri kullanılmakta olduğu sonucuna varılabilir. Bu kelimenin Sanskritçe *vihara* kelimesinin Türkçe'deki şekli *buhardan* türemiş olması da mümkündür. Belki de Nûmickes şehrinde kurulan bir "vihara" (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir.

Müslümanlar bu bölgeye geldikleri sırada şehrin hükümdarına Buhar-hudât (Buhar-hudah = Buhara sahibi) deniliyordu. Bir Çin kaynağına göre bu hânedanın beylerinden biri 627 yılında atalarının yirmi iki batından beri bu şehirde hüküm sürdüklerini söylemiştir. Paralar üzerindeki "Pwy'r ywB" ibaresinden yerli dilin Soğdca olduğu anlaşılmaktadır. İbn Havkal da Buhara halkının Soğdca ve Farsça konuştuğunu söyler (*Şaretü'l-arz*, s. 489). Bu da İranlılar'ın İslâm'dan önce bu bölgede koloniler kurmalarının bir sonucu olmalıdır.

Buhara'nın tarihi müslümanların bu bölgeye gelmeleriyle aydınlanmaya başlar. Yâkût Hz. Peygamber'in bir hadiste Buhara'nın fethini müjdelediğini söyler (*Mu'cemü'l-büldân*, I, 354). Şehir 54 (674) yılında Muâviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından fethedilmiştir. Bu sırada şehrin hükümdarı Bîdûn (Taberî'ye göre Kabac veya Kayığ) Hatun idi (Ya'kûbî, II, 236-237; Taberî, II, 169). Taberî bu kadının Türk hakanının karısı olduğunu söyler. Bîdûn Hatun yapılan antlaşmaya göre yıllık 1 milyon dirhem ve 2000 muharip verecekti. Bu antlaşma iki yıl sonra Vali Saîd b. Osman tarafından yenilenmekle beraber İslâm hâkimiyeti devamlı olmadı ve şehir zaman zaman müslümanların kontrolünden çıktı. Ancak Emevîler'in meşhur kumandanlarından Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim 87-90 (706-709) yılları arasındaki seferleri sonunda Buhara halkıyla o yöredeki Türk müttefiklerinin mukavemetini kırdı ve şehre bir Arap garnizonu yerleştirdi. Buhara'nın etrafındaki çöller ve bozkırlar Türkler tarafından yurt tutulduğuna göre şehirde Türk nüfusu da bulunmalıdır. Ubeydullah Buhara'dan Basra'ya dönerken yanında 2000 yerli okçu götürmüştü. Bunlardan biri Reşîd et-Türkî idi (Taberî, II, 268; Câhiz, s. 28). Nerşahî'ye göre Bîdûn Hatun oğlu Tuğşâde (Taberî, II, 1693'te Tuğ Siyâde) adına nâibe sıfatıyla on beş yıl hüküm sürmüştür. Fakat Taberî Tuğşâde'nin Kuteybe b. Müslim tarafından 91 (710) yılında Buhara'ya tayin edilen genç bir hükümdar olduğunu söyler. Tuğşâde müslüman olmuş, otuz yıl Buhara'da hüküm

sürdükten sonra Ramazan 121 (Ağustos 739) tarihinde Semerkant'ta Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın ordugâhında eşraftan iki kişi tarafından öldürülmüştür. Onun devrinde Türkler bölgeyi geçici olarak birkaç defa ele geçirdiler; 110 (728-29) yılında bir ara Buhara'yı da işgal ettiler (Taberî, II, 1514, 1529).

Tuğşâde'nin öldürülmesi üzerine yerine oğlu Kuteybe hükümdar oldu ve önceleri müslümanların takdirini kazandı. 133 (750-51) yılında Şerîk b. Şeyh'in Abbâsîler'e karşı isyanı üzerine Ebû Müslim'in kumandanı Ziyâd b. Sâlih Buhar-hudât'ın yardımıyla isyanı bastırdı. Fakat Kuteybe birkaç yıl sonra Ebû Müslim tarafından Buhara bölgesinde İslâmiyet'in zayıflamasından mesul tutularak öldürüldü. Yerine geçen kardeşi Bün-yât da Halife Mehdi devrinde zındıklardan Mukanna' taraftarlığıyla itham edilerek idam edildi. Bundan sonra Buhar-hudâtlar şehrin idaresindeki önemlerini kaybettiler. Bununla beraber ellerinde geniş araziler kaldı. Buharalılar Mukanna'nın 163'te (780) öldürülmesine kadar onun yanında yer aldılar.

Emevîler zamanında ve Abbâsîler'in ilk devrinde Buhara'da yerli hükümdardan başka Merv'deki Horasan valisi tarafından tayin edilen bir emîr veya âmil bulunuyordu. Horasan Valisi Fazl b. Süleyman et-Tûsî Buhara ve Soğd'u Türk akınlarına karşı surlarla çevirdi (166/782). Yeri dolayısıyla Buhara diğer Mâverâünnehir şehirlerinden daha çok Merv'le ilişki içindeydi. Hatta Buhar-hudât'ın Merv'de bir sarayı vardı (Taberî, II, 1888, 1937, 1992). Buharalılar Abbâsî Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân'a karşı da ayaklandılar. Fakat bu isyan Hârûnürreşîd'in emîri Herseme b. A'yen tarafından bastırıldı (193/809). III. (IX.) yüzyılda Horasan valileri merkezlerini Merv'den Nişâbur'a taşıyınca Buhara'nın idaresi Mâverâünnehir'in diğer kısımlarının idaresinden ayrıldı. 260 (874) yılına kadar Buhara Sâmânîler'e bağlı değildi. Doğrudan Horasan'daki Tâhirîler'e bağlı bir valinin idaresindeydi. Buhara Emîri Ya'kûb b. Leys es-Saffâr'ın Tâhirîler'i ortadan kaldırması üzerine Ya'kûb Buhara'da kısa bir müddet Horasan hükümdarı olarak tanındı ve adına hutbe okundu. Bu sırada şehir halkı ile ulemâ Sâmânîler'den Semerkant hâkimi Nasr b. Ahmed'e başvurarak şehri ona teslim ettiler. Nasr da küçük kardeşi İsmâil'i Buhara valiliğine tayin etti (260/874). Böylece Buhara 389 (999) yılına kadar Sâmânîler ta-

rafından idare edildi. Bu devrede şehir tarihinin en parlak dönemini yaşayacak, büyük bir idarî ve kültürel merkez haline gelecektir. 279 (892) yılında Nasr ölünce hânedanın başına İsmâil (892-907) geçti ve Buhara'da oturmaya devam etti. Böylece Buhara devletin merkezi oldu. İsmâil bütün Mâverâünnehir'i idaresi altına aldı ve Ebû İshak İbrâhim adındaki Buhar-hudât'ın topraklarına el koydu, fakat ona hazine 20.000 dirhem tutarında yıllık tahsisat ayırdı. İsmâil 287 (900) yılında Saffârîler'den Amr b. Leys'i yenince Abbâsî halifesi tarafından Horasan emîri olarak tanındı. Bu sayede şehir zengin ve büyük bir devletin merkezi oldu. Bununla beraber hiçbir zaman Semerkant'ı gölgede bırakamadı.

Sâmânîler devrinde şehrin tarihini yazan Nerşahî (ö. 348/959) ve aynı sıralarda Buhara'ya uğrayan İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî gibi coğrafyacılar tarafından şehir ayrıntılı bir şekilde anlatılarak büyük bir ilim ve kültür merkezi olduğu belirtilir. Sâmânî hükümdarları âlim, edip ve şairleri himaye ettikleri için çok sayıda edip ve şair Buhara'da toplanmıştı. II. Nasr b. Ahmed zamanında (914-943) Buhara'da Sâmânî sarayında bulunan şair ve ediplerden bazıları şunlardır: Ebû'l-Hasan el-Lehhâm, Ebû Muhammed b. Matrân, Ebû Ca'fer b. Abbas b. Hasan, Ebû Muhammed b. Ebû's-Siyâb, Ebû Nasr el-Hersemî, Ebû Nasr ez-Zarîfî, Recâ b. Velîd el-İsfahânî, Ali b. Hârûn eş-Şeybânî, Ebû İshak el-Fârisî, Ebû'l-Kâsım ed-Dîneverî, Ebû Ali ez-Zevnî.

Buhara tarihi boyunca genişlemiş veya küçülmüş, fakat asla yerini değiştirmemiştir.

Diğer Mâverâünnehir şehirleri gibi defalarca yakılıp yıkılmasına rağmen hep III. (IX.) yüzyıldaki yerinde ve bu asırdaki planına göre yeniden inşa edilmiştir. Orta Asya şehirlerinin çoğunda olduğu gibi İslâm coğrafyacıları Buhara şehrinin de kale (Kuhendiz), asıl şehir (Şehristan) ve dış mahallelerden (Rabaz) meydana geldiğini söylerler.

Kale en eski devirlerden beri bugünkü yerinde, yani Rîgistan denilen yerin doğusundaydı. Kalenin biri doğusunda, biri batısında iki kapısı vardı. Doğusundakine Gürîyan (Cuma Mescidi) kapısı, batısındakine Rîgistan (Sehle) kapısı denirdi. Kalenin çevresi 1600 m., sahası 9 hektardı. İçinde Buhar-hudât'ın büyük yığını takım yıldızlarını temsil eden yedi taş sütun üzerine kurulmuş sarayı vardı. İlk Sâmânî hükümdarları da bu sarayda oturmuşlardır. IV. (X.) yüzyılın ortasında İbn Havkal şehre uğradığı zaman Sâmânîler hâlâ kalede oturuyorlardı (Şûretü'l-arz, s. 483). Makdisî zamanında ise kaledeki saray hazine ve hapishane olarak kullanılıyordu (Aḥsenü't-tekâsım, s. 280). Kalede Kuteybe b. Müslim tarafından inşa edilen Cuma Mescidi de vardı. Daha sonraları bu cami Dîvânü'l-harâc olarak kullanılacaktır. Kale VI-VII. (XII-XIII.) yüzyıllarda defalarca yıkılmış ve aynı yerde inşa edilmiş olup Şehristan'ın dışındaydı. Şehir ile kale arasında kalenin doğusundaki açık sahada daha sonra Cuma Mescidi inşa edilmiş, bu mescid VI. (XII.) yüzyıla kadar burada kalmıştır.

Bugünkü şehrin hangi kısımlarının Şehristan'ın bulunduğu yerde olduğunu tayin etmek güç değildir. Zira İstahrî'ye ve İbn Havkal'a göre burası ve kale yüksek olduğundan akarsu yoktu. Buraların halkı Semerkant'tan akan büyük kanaldan su alırlardı. Hanikov'un eserindeki plana göre şehrin bu set üzerindeki kısmı kale sahasının iki misli kadar genişlikteydi. Kale ile Şehristan'ın etrafı yedi kapılı bir surla çevriliydi. Coğrafyacılar bu kapıların adlarını verirler (İbn Havkal, s. 483-484; Şeşen, s. 220-221). Çarşı şehir surları dışında, daha sonraları Pazarkapısı denilen ve Nerşahî tarafından Aktarlar kapısı diye adlandırılan demirkapı önündeydi. Bu kapı şehrin doğusunda olmalıdır.

Nerşahî'nin açık olarak ifade ettiğine göre müslümanların fethi sırasında şehir yalnız Şehristan'dan ibaretti. Bunun dışında dağınık olarak bazı evler vardı. İbn Havkal zamanında ise birbirine geç-

miş ağaçtan yapılan Dârülimâre (hükümet sarayı) merkezde, bunun etrafında büyük surla çevrili 12 × 12 fersah (takriben 96 × 96 km²) saha köşkler, bahçeler, bostanlarla kaplıydı. Boş ve işlenmemiş bir arazi parçası yoktu. Burası İslâm dünyasının en kalabalık şehirlerindendi. Şehristan daha sonraları da önemini korumuştur.

İslâm devrinde şehrin gelişmesi üzerine Şehristan ile Rabaz birleşmiş, 235 (849-50) yılından sonra ikisi tek bir surla çevrilmiştir. IV. (X.) yüzyılda daha geniş sahaya içine alan yeni bir sur yapılmıştır. Bu iki surun şehrin şimdiki suru gibi on birer kapısı vardı. Nerşahî, İstahrî, İbn Havkal bu kapılardan bahsederek (bk. İA, II, 764-765).

İslâmiyet'ten önce kaleden başka Rîgistan'da da bir saray vardı. Sâmânîler devrinde II. Nasr burada yeni bir saray yaptırdı. Bu sarayın önündeki binalarda devletin on divanı vardı (Nerşahî, s. 24). Mansûr b. Nûh devrinin (961-976) ilk yıllarında bu saray yandı. İbn Havkal ve Makdisî şehre uğradıkları sırada Dârülimâre Rîgistan'da kalenin karşısındaydı.

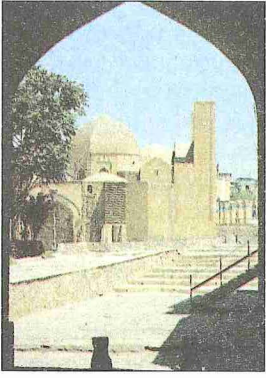
Sâmânîler devrinde kalenin kuzeyinde Cüy-i Mülîyân Kanalı üzerinde başka bir hükümet sarayı olduğu anlaşılmaktadır. Bu saray İsmâil b. Ahmed tarafından yapılmış, Sâmânîler'den sonra harap olmuştur. Mansûr b. Nûh devrinde Rîgistan dar geldiği için Semtün köyü yolu üzerinde 360 (970-71) yılında kaleden 3 km. kadar uzakta yeni bir namazgâh tesis edilmiştir (Hilâl es-Sâbî, s. 402).

Kale ile Şehristan arasında Cuma Mescidi'ne bitişik bir yerde hükümdar için özel kumaşlar dokunan Dârü't-tırâz vardı. Buhara'da dokunan kumaşlar, halılar, kilimler, yünlü ve pamuklular, secadeler Irak'a ve çeşitli ülkelere ihraç edilirdi. İbn Havkal ve Makdisî'nin verdiği bilgilerden bu sırada Buhara ve etrafında ziraat, ticaret ve sanayinin çok geliştiği, çok büyük çarşılar olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber Makdisî Buhara'dan ve halkından bazı şikâyetlerde bulunur ve evlerin dar ve yangından harap halde rutubet kokulu, sivrisinekli, yazın çok sıcak, kışın çok soğuk olduğunu, içki ve eğlenceye düşkün kötü ahlâklı kişilerin burada toplandığını söyler (Aḥsenü't-tekâsım, s. 281).

Nerşahî, İstahrî ve İbn Havkal Buhara civarındaki şehirler hakkında geniş bilgi verirler. Bilhassa İbn Havkal ziraat ve taşımacılık için yapılan kanalları, bölge-

İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî Türbesi - Buhara

Magaki
Attâr Camii -
Buhara

nin ziraatının gelişmişliğini ve ürettiği malları ayrıntılı olarak anlatır. Bazılarının tarihi İslâm'dan önceki devreye kadar çıkan bu kanalların bir kısmından günümüzde de ziraatta ve başka konularda faydalanılmaktadır.

Buhara ve etrafını göçebe Türkler'in akınlarından koruyan büyük surun izleri günümüze ulaşmıştır. Nerşahi'ye göre bu surların yapılmasına 168 (784) yılında başlanmış, inşaatı 215 (830) yılında bitirilmiştir (*Târîh-i Buḥārâ*, s. 29). Buhara şehri bu surla çevrili kısmın ortasında değil batı yarısında yer alıyordu. Surlar Buhara'nın doğuda 7, batıda ise 3 fersah uzağından geçiyordu. Sâmnîler'den İsmâil b. Ahmed devrinden itibaren etraftaki Türkler'in müslüman olmasıyla bu surlar ihmal edilmiştir. Kalıntıları günümüzde step bölgesinde ve Buhara ile Kermine arasındaki tarlalarda görülür.

İbn Havkal Buhara'daki evlerin yüksekliliğinin iyi ayarlandığını, binaların kale ile toplu halde yapılarak tahkim edildiğini, Buhara'nın bütün tarlalarında su çıktığını ve bundan dolayı çınar, ceviz gibi ağaçların yetişmediğini, burada yetişen meyvelerin Mâverâünnehir'in en iyi ve en tatlı meyveleri olduğunu anlatır (*Şüretü'l-arz*, s. 487-488). İnşaat malzemelerinin büyük çoğunluğunun ahşap olması Buhara'nın yangınlarda harap olması sonucunu doğurmuştur. Bunun için şehir defalarca yeniden inşa edilmiştir.

Sâmnîler zamanında Buhara halkı demir, bakır, kalay karışımı Soğdca ibarelerin yer aldığı Muhammediye dirhemiyile Gıtrîfiye, Müseyyebiye, İsmâiliye denilen dirhemleri kullanırlardı. Sâmnîler'den Ebû İbrâhim gümüş dirhemler de bastırmıştı. İbn Havkal, Mâverâünnehir halkının günlük alış verişlerini fülûs denen bakır dirhemlerle yaptığını söyler (*Şüretü'l-arz*, s. 490).

Karahanlılar'dan Hârun Buğra Han 382'de (992) Buhara'yı geçici olarak işgal etti. Karahanlı İlig Han Nasr b. Ali'nin 389'da (999) şehri istilâ ederek Sâmnî Devleti'ne son vermesi üzerine Buhara eski önemini kaybetti. Daha sonra bir buçuk asır boyunca şehre hâkim olan Karahanlı hükümdarlarının ancak birkaçı Buhara'da oturdu. Bunlar bazı yeni binalar inşa ettirdiler. Buğra Han İbrâhim b. Nasr 436'da (1044-45) Fâtımîler lehine başlatılan Şîî propagandasına tepki gösterdi ve Buhara'daki İsmâîlîler'in öldürülmesini emretti. V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısında Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim Han yeni bir cuma camii, şehrin güneyinde de Şemsâbâd denilen bir saray yaptırdı ve bir av sahası meydana getirdi. Karahanlı hükümdarlarıyla ihtiraslı ulemâ arasındaki düşmanlıktan kaynaklanan olaylar 461'de (1069) Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim'in İmam Ebû İbrâhim İsmâil es-Saffâr'ı öldürtmesiyle daha da şiddetlendi. Arslan Han devrinde (1102-1130) Buhara en sakin ve huzurlu dönemlerinden birini yaşadı. Bu hükümdar kale ve surları yeniden yaptırdı. Cuma camiini ve iki yeni saray inşa ettirdi. Buhara'daki daha birçok bina bu hükümdara izafe edilir (Nerşahi, s. 23, 28). Kılıç Tamgaç Han Mesud da 560 (1165) yılında şehrin surlarını tamir ettirdi.

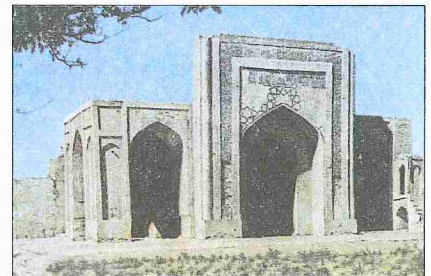
Buhara bu gerileme devrinde dahi büyük bir kültür merkezi olarak kaldı. Sâmnîler'den önce şehirden başta İmam Muhammed b. İsmâil el-Buhârî olmak üzere pek çok âlim çıkmıştı. Sâmnîler devrinde burada önemli bir saray kütüphanesi vardı. Bu kütüphaneden istifade eden önemli kişilerden biri İbn Sînâ'dır. VI. (XII.) yüzyılda Burhan ailesi (Âl-i Burhân) diye de bilinen aile bir ara Buhara'da müstakil dinî idare kurdu ve Moğol istilâsına kadar varlıklarını sürdürdü. 5 Safer 536 (9 Eylül 1141) tarihinde meydana gelen Katvan Savaşı'ndan sonra şehir putperest Karahıтайlar'ın idaresine geçti. Bununla beraber Buhara'da Sadr unvanlı hükümdarların şehir üzerindeki nüfuzu devam etti. Sadrüşşehîd Hüsameddin Ömer b. Abdülazîz şehrin işgali sırasında şehid düşmüştü. Onun yerine kardeşi Ahmed b. Abdülazîz Karahıтайlar'ın tayin ettiği valiye müşavir oldu. Burhan ailesi şehirden onlar adına haraç topladı. Hârizmşah Alâeddin Tekiş b. İlarıslan 1182'de Buhara'ya bir sefer düzenledi. Burhan ailesi 604 (1207) yılında Şîîler'in başlattığı bir halk ayaklanması sırasında Karahıтайlar'a sığın-

dı. Şehri kısa bir müddet esnaftan Sincar Melik adlı biri idare etti. Aynı yıl şehir Hârizmşah Muhammed b. Tekiş'in idaresi altına girdi. Onun tarafından kale tamir ettirildi ve yeni binalar yapıldı. Hârizmşahlar'ın otoritesi bir müddet daha devam etti ve Alâeddin Muhammed 614'te (1217-18) Buhara'da Abbâsî Halifesi Nâsir-Lidînillâh adına okunmakta olan hutbeye son verdi.

Cengiz Han'ın Mâverâünnehir'de ilk aldığı şehirlerden biri Buhara oldu. Şehir 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1220) tarihinde Moğol orduları tarafından işgal edilip yağmalandı. Kalesi ise on iki gün dayandıktan sonra teslim oldu. Bu arada çıkan bir yangında Cuma Mescidi ile tuğladan yapılmış bazı binaları dışında şehrin tamamı yandı. Bununla beraber şehir çabucak kalkındı. Ögedey devrinde büyük ve kalabalık bir ilim ve kültür merkezi haline geldi. 636 (1238) yılında şehirde Moğollar aleyhine bir halk ayaklanması olduysa da Hocend'de oturan Vali Mahmud Yalavaç tarafından şehir tahribata uğramadan bastırıldı ve 20.000 kişi öldürüldü. Moğollar çok daha büyük bir katliama girişeceklerdi, fakat Mahmud Yalavaç buna engel oldu. Atâ Melik Cüveynî'nin anlattığına göre otuz yıl önceki ayaklanma gibi bu ayaklanma da fakir tabakalar ve köylüler tarafından gerçekleştirilmişti. 662'de (1263) Kubilay ile Arık Böke arasında meydana gelen savaşta da Buharalı 5000 kişi katledilip malları yağmalandı. Aileleri de öldürüldü veya esir alındı.

Moğol hâkimiyetinin ilk yıllarında Buhara'nın nasıl idare edildiği bilinmemektedir. Cüveynî Moğol valilerinden Kürküz'ün hayatından bahsederken Sayın Melikşah'ı Buhara emiri olarak zikreder. Vassâf, Ögedey devrinden itibaren Buha-Buşa ile beraber Buhara valisi olarak Çonksan-Tayfu'nun adını verir. Çin-

Namazgâh Camii - Buhara

li olması gereken Çonksan devrinde Buhara'da Çince ibare taşıyan bakır paralar basılmıştır. Bu devirde Buhara mollaları ve seyyidleri diğer dinlerin din adamları gibi vergi vermekten muaf tutulmuşlardır. Bu devirde bir hristiyan olan Mengü (Möngke) ile Kubilay'ın anneleri Sorokoteni Bige Hatun Buhara'daki Haniye Medresesi'ni yaptırmıştır. Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud Bey ise Rîgistan'da Mesud Bey Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Her ikisi de büyük medreselerdi.

7 Receb 671 (28 Ocak 1273) tarihinde Buhara İlhanlılar'dan Abaka Han'ın kumandanlarından Nîkpey-Bahadır tarafından işgal edilip yedi gün yağmalandı. Şehir ve halkı ateş ve kılıçla hemen tamamen imha edildi. Kurtulanların ellerinde kalan malları ise üç yıl sonra Çağatay reislerinden Çuba ile Kayhan tarafından müsadere edildi. Vassâf'ın kaydına göre bundan sonra yedi yıl Buhara'da insan yaşamamış, ancak 1283'te Kaydu'nun emriyle Mesud Bey şehri yeniden kurmak ve kaçan halkını geri getirmek için tedbirler almıştır. Mesudiye Medresesi de yeniden inşa edilmiş, Mesud Bey Şevval 688 (Ekim-Kasım 1289) tarihinde ölünce bu medresede gömülmüştür. Fakat bu sükûnet fazla devam etmemiş, Receb 716'da (Ekim 1316) Buhara yeniden İlhanlılar ve Çağatay şehzadesi Yasâvür tarafından yağmalanıp tahrip edilmiş, bu bölgedeki şehirlerin halkının çoğu Ceyhun'un güneyindeki bölgeye yerleştirilmiştir (d'Ohson, IV, 567 vd.). 733'te (1333) şehri ziyaret eden İbn Battûta cami, medrese ve pazarların harabe halinde olduğunu söyler. Moğol istilâsı sırasında Buhara Orta Asya'nın en önemli sūfî merkezi idi. Mutasavvîf-şair Seyfeddin el-Bâharzî (ö. 659/1261) ve ahfadı Buhara'da yaşamış ve irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Çağatay hânedanı ve Timurlular devrinde (1370-1500) Buhara bölgenin siyasî hayatında önemli rol oynamıştır. Bu devirde Buhara'da meydana gelen önemli olay, Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) tarafından kurulan Nakşibendiyye tarikatının ortaya çıkmasıdır. Bahâeddin Nakşibend hayatını Buhara ve civarında geçirdi. Doğum yeri Kasrârifân'daki Bahâeddin Türbesi ziyaretgâh oldu. Onun müridleri arasında bulunan Hâce Muhammed Pârsâ adıyla meşhur Muhammed b. Muhammed Hâfız-ı Buhârî (ö. 822/1419) Buhara'da çok etkili idi. Muhtemelen onun önderliğinde Nakşibendiyye Orta Asya'nın siyasî hayatında önemli rol oynadı. Uluğ Bey de Buhara şehrinin merkezinde bir medrese inşa ettirmiştir.

Şeybânî Han IX. (XV.) yüzyıl sonlarından Deşt-i Kıpçak'taki düşmanlarından kurtulup Buhara'daki Timurlu valisine sığındı ve iki yıl burada kalarak Nakşibendî şeyhlerinden Cemâleddin ile Mansûr'dan İslâmî konularda bilgi edindi. Böylece Özbekler'le Nakşibendîler arasında dostluk kuruldu. 905 (1500) yılı yaz mevsiminde Buhara Şeybânî Han kumandasındaki Özbekler tarafından ele geçirildi. Şeybânî Han Bâbü'r karşısında mağlûp olup öldürülünce Buhara Özbek hâkimiyetinden çıktı (1510). Ancak iki yıl sonra Şeybânî Han'ın yeğeni Ubeydullah Han tarafından geri alındı. Özbekler'de devlet pek çok Türk devletinde olduğu gibi hâkim ailenin ortak mülkü kabul ediliyordu ve küçük prensliklere ayrılmıştı. Hânedanın en yaşlısı olan han Semerkant'ta oturuyordu. Sadece 1512-1539 yıllarında hüküm süren Ubeydullah Han ile 1557-1598 yılları arasında hüküm süren ve 1583'te büyük han olan Abdullah Han Buhara'yı devlet merkezi edindiler. Bu iki hükümdar sayesinde Buhara yeniden siyasî ve kültürel bir merkez haline geldi. Buhara en geniş topraklara ve en büyük askerî güce bu dönemde sahip oldu. Çok güzel binalar yapılmış, ekonomik alanda büyük gelişmeler olmuştur. Abdullah Han'ın ölümünden bir yıl sonra (1599) Buhara Hanlığı Canoğulları hânedanının eline geçti. XI. (XVII.) yüzyılın ortalarında hanlık politik ve ekonomik sahada bir çöküş dönemine girdi. Özellikle Subhan Kulu Han (1682-1702) zamanından itibaren merkezî otorite zayıfladı. Ebû'l-Gâzî (1644-1664) ile tarih sahnesine çıkan Hîve Hanlığı Canoğulları'nın karşılaştığı zorluklardan istifade ederek Mâverâünnehir'e

sûratli akınlarda bulundu. Enûşe Han 1681'de Buhara'yı zaptedip yağmaladı ve adına hutbe okuttu. Ubeydullah Han (1702-1711) merkezî otoriteyi güçlendirmeye çalıştıysa da takip ettiği para politikasıyla Buhara halkının isyanına sebep oldu (1708). Ubeydullah Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebû'l-Feyz Han zamanında otorite Atalıklar'ın eline geçti. Atalık Muhammed Hakîm Özbek kabilelerinden Mangıt'ın reisiydi.

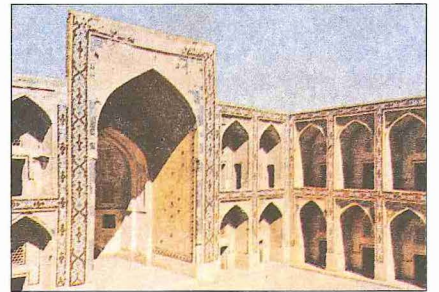
X. (XVI.) yüzyıldan itibaren Buhara'nın da sahibi olan Özbekler Rusya ile ilişkilerini artırdılar. 1153 (1740) yılında Safevî Hükümdarı Nâdir Şah Buhara'yı zaptetti. Ebû'l-Feyz Han ile Nâdir Şah'ın ölümünden (1747) sonra şehir istiklâline kavuştu. Canoğulları'nın Buhara'daki kukla hükümdarı yerine Mangıt kabilesinden Atalık Muhammed Rahîm han ilân edildi. Onun yerine geçen Dâniyar Bey sadece atalık unvanıyla yetindi. Bunun oğlu Murad Mâsum Şah 1199'da (1785) han unvanı yerine emîr lakabını aldı. Bu dönemde bir grup İranlı Şîî ile Özbekler ve Hârizm'den göç eden Türkmenler de buraya yerleştirildi. Buhara tekrar Orta Asya'nın en büyük el sanatları merkezi oldu. İç ve dış ticaret gelişti.

Murad Mâsum Şah'ın yerine geçen Haydar (1800-1826) çok dindar bir kişiydi. İslâmî müesseseleri himaye etti. Buhara'ya "tarhan" statüsü verdi ve halkını vergiden muaf tuttu. Buhara hükümdarları içinde kendi adına para bastıran son kişi o oldu. Bunun yerine geçen Nasrullah (1826-1860) eşrafa karşı mevkiini kuvvetlendirdi ve idarededeki yetkilerini genişletti. Yerli ve Avrupalı kaynaklar bu hükümdarı kana susamış bir zorba olarak tasvir ederler. Bunun zamanında devamlı bir ordu meydana getirilmiş, Hokand Hanlığı'nın merkezi 1258 (1842) yılında ele geçirilmiştir.

Arslan Han'ın yaptırdığı Kalan (Kalyon) Camii ve Minaresi - Buhara

Uluğ Bey Medresesi - Buhara

Nasrullah'ın yerine geçen Muzafferüddin (1860-1885) tahta çıktığı sırada Ruslar Mâverâünnehir'e sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi. Muzafferüddin Ruslar'a defalarca yenildikten sonra onlar tarafından işgal edilmiş olan Seyhun (Sirderya) vadisinde hak aramaktan vazgeçti. Ruslar Buhara'ya bağlı bazı yerleri 1868 yılında istilâ ettiler. Fakat Buhara Hanlığı 1873 yılında batı istikametinde Hîve hanları aleyhine genişledi. Abdülahad devrinde (1885-1910) Ruslar'la İngilizler arasında yapılan bir antlaşmada Penc ırmağının Buhara Hanlığı ile Afganistan'ı ayıran sınır olması kabul edildi. Aynı hükümdar zamanında Buhara ile Ruslar arasındaki ilişkiler düzenlendi. 1887'de emirliğin topraklarında bir demiryolu inşa edildi. Fakat Buhara'nın istasyonu şehirden 16 km. uzaklıkta, bugünkü Kagan denilen yerdedi. Ruslar demiryolu ve Ceyhun nehri kıyılarına çok süratli bir şekilde iskân edildiler. 1914'te Buhara Hanlığı topraklarında en az 50.000 Rus yerleştirilmiştir. 1910 yılında Abdülahad'ın oğlu Mîr Âlim Buhara emîri oldu. Tahsilini Leningrad'da yapmış olan Mîr Âlim 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Afganistan'a kaçtı ve orada öldü. F. I. Kolesov tarafından sevk edilen Sovyet askerleri Mart 1918'de Buhara'yı işgale teşebbüs ettiler, fakat şehri bir buçuk gün yağmaladıktan sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. 1920 yılı Ağustos sonunda son emir Âlim Han Kızılordu'nun şehri işgali sonunda tahatından uzaklaştırıldı ve 6 Ekim 1920'de Buhara Hanlığı ilga edildi. Komünist İhtilâli'nden sonra Buhara, başşehir Taşkent olan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir şehri oldu. Fergana ile rekabet eden büyük bir pamuk üretimi ve dokuma sanayiye merkezi haline geldi. Komünist rejim devrinde Sovyetler Birliği'nde müslüman din adamı yetiştiren iki medreseden biri Buhara'da yaşamaya devam etti (Diğeri Taşkent'tedir). Sovyet idaresine karşı başlatılan silâhlı mukavemet 1926 yılına kadar sürdü. 1923 sonunda Buhara hükümeti tamamen Rus kontrolü altına alındı. Ekim 1924'te hükümet lağvedilip Buhara topraklarının büyük bir kısmı yeni teşkil edilen Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil edildi. Buhara'nın başşehir olmaktan çıkması şehir üzerinde olumsuz bir etki bıraktı. İç savaşlar sırasında halk şehri terketti. 1926'da nüfus

41.839'a düştü. Halkın büyük bir kısmı Afganistan'a, geri kalanı da kırsal alanlara ve Özbekistan şehirlerine kaçtı. 1930 ve 1940'lı yıllarda da baskılar yüzünden bir göç olayı daha yaşandı. Ancak şehrin nüfusu II. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı bir artış göstermiş, 1939 yılında 50.000 iken 1969'da 69.000'e, 1970'te 112.000'e yükselmiş, günümüzde ise 200.000'i aşmıştır. Buhara Orta Asya'nın ilim ve kültür merkezi özelliğini de Taşkent ve Semerkant'a bıraktı. Buhara'nın nüfusu Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar, Kazaklar, Tatarlar, Uygurlar, Tacikler, Ruslar, Kafkasyalılar, Ukraynalılar ve yahudilerden oluşmaktadır.

Buhara tarihi hakkında yazılan eserlerin en eskisi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Süleyman el-Buhârî'nin (ö. 312/924), *Târîh-i Buhârâ*'sıdır. Daha sonra Nersahî de bir Buhara tarihi yazmıştır (Barthold, *Türkistan*, s. 15-16).

1930 yılından beri Buhara'da yapılan arkeolojik ve topografik araştırmalar büyük gelişme gösterdi. Bugün Buhara'da mevcut başlıca eserler şunlardır: IV. (X.) yüzyıldan kalma İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî'nin türbesi, Magaki Attâr Camii, Seyfeddin Bâharzî Türbesi, 513'te (1119) yapılan Namazgâh Camii, XIV. yüzyıl sonundan kalma Çeşme-i Eyyûb'un yerindeki türbe, Uluğ Bey Medresesi, VI. (XII.) yüzyıldan kalma 45,30 m. yüksekliğinde bir minareye sahip XVI. yüzyılda inşa edilen Kalan Mescidi, 1535 yılı civarında yapılan Mîr Arab Medresesi, birçok defa tamir edilen Hâce Zeyneddin Mescidi.

Bunlardan başka şehrin içinde ve dışında harabe halinde pek çok âbide var-

dır. Son yıllarda artan turizm faaliyeti dolayısıyla bunlardan bazıları tamir edilmiş, diğerleri de tamir edilmeyi beklemektedir.

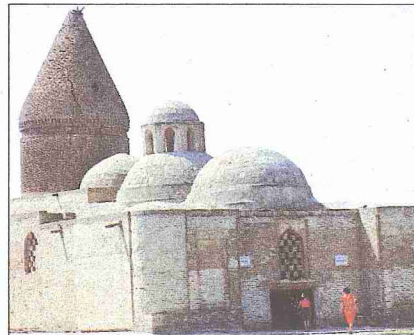
BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Târîh*, II, 236-237; Taberî, *Târîh* (de Goeje), II, 169, 268, 1514, 1529, 1693, 1888, 1937, 1992; İstahrî, *el-Mesâlik* (de Goeje), s. 307; Nersahî, *Târîh-i Buhârâ* (nşr. Ch. Schefer: *Description topographique et historique de Baukhara par Muhammed Nerchakhy suivie de textes relatifs à la Transoxiane*, Paris 1892, s. 1-97; Cähiz, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri* (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 28; Makdisî, *Ahşenü't-tekkâsim*, s. 280-282, 324; Ibn Havkal, *Şâretü'l-arz*, s. 482-485, 487-489, 490; Seâlibî, *Yettimetü'd-dehr*, IV, 115-181; Hilâl es-Sâbî, *et-Târîh* (nşr. Amedroz), Leiden-Beyrut 1904, s. 402; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 100-101; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 353-356; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşây* (Öztürk), bk. İndeks; d'Ohson, *Histoire des Mongols*, La Haye 1834, IV, 567 vd.; Browne, *LHP*, I, 365-366; R. N. Frye, *The History of Bukhara*, Cambridge 1954; a.mlf., *Bukhara the Medieval Achievement*, Norman 1965; a.mlf., "Bukhara", *Elr*, IV, 511-513; E. Knobloch, *Turkestan: Tasckent, Buchara, Samarkand*, München 1978; A. Vambery, *History of Bokhara*, Nendeln-Liechtenstein 1979; Barthold, *Türkistan*, s. 15-16, 105-127, 202-204, 276-290, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Uluğ Bey ve Zamanı* (trc. İsmail Aka), Ankara 1990, bk. İndeks; a.mlf., "Buhara", *İA*, II, 761-768; a.mlf. — [R. N. Frye], *"Bukhârâ"*, *EP* (Fr.), I, 1333-1336; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 30, 35, 38, 45, 49, 50, 57, 80-82, 95-97, 102, 173-176, 182, 185, 187, 207-208, 238, 241, 250, 253, 260-264, 276; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 220-226, 244, 249, 255-256; Tahâ Nidâ, "Buhârâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-adâb*, XIX, İskenderiye 1965, s. 37-101; Robin-Michelle Poulton, "A Recent Visit to Bukhara and Samarkand, A. View of Uzbek Society", *As.Af*, LXIII/3 (1976), s. 299-311; Paul D. Buell, "Sino-Khitian Administration in Mongol Bukhara", *JAH*, XIII/2 (1979), s. 121-151; R. D. Mc. Chesney, "Economic and Social Aspects of the Public Architecture of Bukhara in the 1560's and 1570's", *Islamic Art*, II, Newyork 1987, s. 217-242; C. Edmund Bosworth, "Bukhara", *Elr*, IV, 513-515; Yuri Bregel, "Bukhara", *a.e.*, IV, 515-524; G. A. Pugachenkova — E. V. Rtveladze, "Bukhara", *a.e.*, IV, 525-527.

RAMAZAN ŞEŞEN

Çeşme-i Eyyûb Türbesi - Buhara

BUHARA HANLIĞI

XVI-XX. yüzyıllar arasında
Buhara'da hüküm süren
dört hânedan döneminin ortak adı
(bk. BUHARA; CANOĞULLARI;
MANGITLAR; ŞEYBÂNİLER).

BUHÂRÎ, Abdülazîz b. Ahmed

(bk. ABDÜLAZİZ el-BUHÂRÎ).